

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Бийгелдиева Н.А.

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕТРОСПЕКЦИЯ ЖАНА
ПРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫ**

Бийгелдиева Н.А.

**КАТЕГОРИЯ РЕТРОСПЕКЦИЯ И ПРОСПЕКЦИЯ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ**

N.A. Biigeldieva

**RETROSPECTIVE AND PROSPECT CATEGORY
IN LITERARY TEXT**

УДК: 4с (кир)

Макалада көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы, көркөм убакыттын функциясы аныкталды. Бул категориялар көркөм текстте автордун берейин деген негизги идеясын чыгарманын композициялык түзүлүшү жана аны жеке окурмандын кабыл алуусу менен тыгыз байланышта чечмелеп берет. Ретроспекция категориясы автордук негизги ойлорду ишке ашырууда окурманга мурда болуп өткөн, алдын ала сунушталган маалыматты эскертет, ага мындан аркы өнүгүү зарылчылыгынан келип чыккан жаңы окуяны сүрөттөп берет, окурмандын жаңы кырдаалда жана башка контекстте баяндаган көрүнүштөрдүн маанисин түшүнүүсүн шарттайт. Проспекциянын мазмундук-фактылык информацияны берген, аны кайрадан түзгөн, пландаштыруу жөндөмүнө ээ болгон кептик элемент экендиги, негизги текстте козголгон көйгөйлөрдү ж.б. максаттагы билдирүүлөрдү ачып бергендиги көркөм чыгарманын мисалында далилденди. Көркөм тексттеги көркөм убакыттын функциясы аныкталды. Көркөм убакыт хронологияга баш ийбейт, ал автордун идеялык-көркөм ой максатына жана анын чыгармасынын эстетикалык принциптерине баш иет.

Негизги сөздөр: көркөм текст, ретроспекция, проспекция, категория, көркөм убакыт, функция, идея, композициялык түзүлүш, кептик элемент..

В данной статье определены категории ретроспекции и проспекции, функция художественного времени. Эти категории раскрывают основную идею автора в художественном тексте, композиционное строение произведения и находится в тесной связи с личностным восприятием читателя. Категория ретроспекции в претворении основных авторских идей напоминает читателю произо-

шедшие ранее события, заранее предоставленную информацию, описывает новые события, появившиеся по необходимости дальнейшего развития, раскрывает понятие значений явления, описываемых в другом контексте. Проспекция – элемент речи и относящее содержательную информацию к тому, о чём будет говориться. Тот факт, что проспект представляет собой словесный элемент, который предоставляет содержательно-фактическую информацию, воссоздает ее, имеет возможность планировать, решать вопросы, поднятые в основном тексте, и т.д. Выявление целенаправленных сообщений подтверждается примером художественного произведения. Определена функция художественного времени в художественном тексте. Художественное время не подлежит хронологии, оно подчинено идейно-художественной цели автора и эстетическим принципам его творчества.

Ключевые слова: художественный текст, ретроспекция, проспекция, художественное время, функция, идея, композиционное строение, элемент речи.

This article defines the categories of retrospection and prospectus, the function of artistic time. These categories reveal the main idea of the author in a literary text, the compositional structure of the work and are closely connected with the personal perception of the reader. The retrospection category in the implementation of the main author's ideas reminds the reader of events that occurred earlier, information provided in advance, describes new events that have arisen due to the need for further development, and reveals the concept of the meanings of the phenomenon described in another context. Prospection is an element of speech and related informative information to what will be discussed. Prospects were proved I the examples of art creation which are giving substantive and factual information, a speech element capable of planning, the main

problems in the text, and other purposes of information are proved by the example of art. The function of artistic time in a literary text is defined. Artistic time does not obey chronology, but obeys the author's ideal-artistic purpose, as well as the aesthetic principles of his work. The fact that the prospectus is a verbal element that provides content-factual information, recreates it, has the ability to plan, resolve issues raised in the main text, etc. The identification of targeted messages is supported by an example of a work of art. The function of artistic time in a literary text has been determined. Artistic time is not subject to chronology, it is subordinated to the ideological and artistic goal of the author and the aesthetic principles of his work.

Key words: literary text, retrospection, prospectus, artistic time, function, idea, compositional structure, element of speech.

XX к. башында адабият таануу илиминде көркөм чыгармадагы убакыт категориясына арналган илимий изилдөөлөр пайда болуп, ал XXI кылымда да өз актуалдуулугун жоготкон жок.

Көркөм тексттеги көркөм убакыттын функциясы аныкталды. Көркөм убакыт хронологияга баш ийбейт, ал автордун идеялык-көркөм ой максатына жана анын чыгармасынын эстетикалык принциптерине баш иет.

Тексттин көркөм убакыт категориясынын бирден-бир өзгөчө касиети – артка кайтуучулук, же багытындагы ар түрдүүлүк, анда ретроспекциялык жана проспекциялык көрүнүштөрдүн жаралышы.

Объективдүү убакытка кайталанбастык, бир багыттуулук мүнөздүү, аны өткөн мезгилге кайтаруу мүмкүн эмес, ал дайыма келечекке багытталат. Ал эми жалганылган убакыттын өзгөчөлүгү баштапкы абалына келүүчүлүктөн жана багытынын ар тараптуу болушунан көрүнөт.

Автордук баяндоо өткөн мезгилден азыркы учурга чейин, азыркы учурдан өткөн мезгилге да каармандын кабылдоосунун негизинде алмашыла берет. Бул – ретроспекциялык кубулуш.

Азыркы көркөм адабиятта баяндоонун бир калыпта ишке ашпай калышы, окуялардын хронологиялык катарынын бузулушу, эпизоддордун өз учуру боло электе алмашышы, өткөнгө кайрылуусу кадимки көрүнүшкө айланды. Бул маселеге окумуштуулар М.М.Бахтин, Ж.Женетт, Д.С. Лихачев, Ю.М.Лотман, Т.Л.Мотылева, А.А.Потебня, В.Б. Шкловский ж.б. кайрылышты.

Көптөгөн изилдөөлөрдүн анализи көрсөткөндөй, көркөм чыгармадагы убакыт категориясы бир тараптан, автордун өзүнүн чыгармачылык эркин, экинчи тараптан, окурмандын жеке кабыл алуусун реалдуу чагылдырган жана системалуу мүнөзгө ээ болгон

тексттин өзгөчө категориясы болуп саналат [4].

Ретроспекциянын көркөм убакытты артка буруу жөндөмүн б.а. автордук баяндоону үзгүлтүккө учура тууну, алдыга же артка темпоралдык секирик жасоону колдонуу азыркы көркөм тексттердин көпчүлүгүнө мүнөздүү көрүнүш болуп калды.

Лингвистикада ретроспекцияны тексттик категория катары З.Я.Тураева (1979), И.Р.Гальперин (1981), М.Н.Левченко (1982), О.И.Москальская (1981), Л.Н.Федорова (1982), Н.В.Брускова (1983), Д.Д.Антипова (1988), Я.А.Чиговская (2001) ж.б. эмгектеринде аныкташты.

И.Р.Гальперин **ретроспекцияны** объективдик-автордук жана субъективдик-окурмандык ретроспекция деп эки түргө бөлөт. Ага удаа окумуштуулар объективдик-автордук ретроспекцияны семантикалык жана грамматикалык критерийлерге таянуу менен классификациялоону сунушташты.

Темпоралдык жактан ар түрдүүлүк жана тексттин бир багыттуу кыймылынын бузулушу – ретроспективдүү жогорку фразалуу рекурренттүү тексттик-структуралык өзгөчө бирдик. Ал ретроспекциядагы микротеманы бириктирүүчү сүйлөмдөрдүн ырааттуулугун камсыздайт.

Ретроспективдүү жогорку фразадагы бирдик тексттин убакыттык-мейкиндик континуумун өзгөртөт жана өз убагында болуп жаткан баяндоону артка карай темпоралдык секирик жасатат. Анын тексттен бөлүнүп чыгуусу ойлонулган жана формалдуу белгилердин негизинде болот, башкы критерийи болуп тематикалуу бөлүнүп чыгуу б.а. ретроспекциянын микротемаларынын бар экендиги, артка кайтуу, ошондой эле синтаксисттик формага ээ болуучулук мүнөздүү болуп саналат.

Байкоо көрсөткөндөй, тексттин структурасында убакыттылуу ички түзүлүш дайыма бир багытта өнүкпөйт, анын убакыттылуу планы каармандын эскерүүсү, же автордун өткөнгө кайрылуусу аркылуу пайда болот. Бул учурда окурман ретроспекциянын “көп баскычтуу” кубулуш экенине ынанат. Ретроспекция категориясы жөнүндө илимий аныктамаларды Ж.Женетт (1998), Н.Ф.Копыстьянская (1998), М.Г.Меркулова (2005) ж.б. беришкен.

Ретроспекция бир бүтүн блок катары, кээде бир бөлүм катары ички хронологияга карата иш алып барат, бирок ал жалпы структурада инверсияланган (орду алмашылган) тартипте болот. Жаңы пайда болгон бөлүк мурдагы функцияны күчөтөт, же жаңы функцияны жаратат [3, 444-б.].

Ретроспекция эки жактуу: мурда жасалган билдирүү текстте чагылдырылганда; баяндоонун көркөм

убактысынын алмашып калуу процессинде пайда болот.

Ретроспекция мазмундагы мезгилдик катардын бузулушун жана сүрөттөлгөн окуянын аралашып калуусун уюштуруудагы кадимки структуралык ыкма катары эсептелинет [4].

Тексттик түзүлүштүн мейкиндик-мезгилдик абалга байланыштуулугу жөнүндөгү маселени ретроспекция жана проспекция бирдей карайт. Аны колдонуунун маңызы бир сызыктуу текстке “тыным” жасап, аны кеңири ачып берүүдөгү өзгөчөлүктө жатат [2, 45-б.].

Ретроспекция – убактылуу континуумдук форма, ал текстти кеңири ачып берүүдө бир сызыктуулукту токтотот да, ага “мезгилдик байланышта” кирүүгө окурманга шарт түзүп берет [7, 123-б.]. **Ретроспекция категориясы автордук негизги ойлорду ишке ашырууда:** окурманга мурда болуп өткөн, алдын-ала сунушталган маалыматты эскертет; ага мындан аркы өнүгүү зарылчылыгынан келип чыккан жаңы окуяны сүрөттөп берет; окурмандын жаңы кырдаалда жана башка контекстте баяндалган көрүнүштөрдүн маанисин жете түшүнүүсүн шарттайт; “мазмундук-концептуалдык информацияга” тикеден-тике кирген тексттин айрым бөлүмдөрүн актуалдаштырат.

Ретроспекциянын: **объективдик-автордук** жана **субъективдик-окурмандык** деген эки түрү бар.

Объективдик-автордук ретроспекцияда автор окурманга өзүнүн чыгармасын сунуштайт жана аны текстке кайрадан кайрылууга үндөйт. Мында *кантип эске келди < ... >, кайрадан анын көз алдында өткөн окуя < ... >, эмне болгонун окурман билет < ... >* ж.б.у.с. айтымдар колдонулат. Биздин көз карашыбызда, объективдүү-автордук ретроспекция гана эксплицитивдүү түшүнүк берүү жөндөмүнө ээ.

Субъективдик-окурмандык ретроспекция – “баяндоонун континуумун жеке чыгармачылык менен кабыл алуунун” натыйжасы. Субъективдик-окурмандык ретроспекция автордук тексттин композициялык түзүлүшүнүн өзгөрүшүн окурмандын толук таануусунун жардамы менен пайда болот, ал текстте эч кандай түшүндүрүүсүз жана шилтемесиз имплицитивдүү айтылуу жөндөмүнө ээ.

Субъективдик-окурмандык ретроспекция окулан саптарда эс тутумда эмнелер пайда болгонуна байланыштуу болот: *оригиналдуу ой; өзгөчө формадагы баяндоо; окурмандан билдирүүнү адекваттуу түшүнүүнү талап кылуу; стилистикалык кабыл алуу; баяндалган фактынын окурмандын жеке турмушуна жакындыгы; күтүүсүз жаралган ассоциация* ж.б. [2,

121-б.].

Ретроспекция өзүн эпилогдо, баш сөздө, жыйынтыктоодо репрезентациялайт, чыгарманын мезгилдик ажырымын бир бүтүндүккө бириктирет б.а. текстти өткөндөн, азыркыдан жана белгилүү шартта келечектен кароого үндөйт. Ал мазмундук-фактылык информациянын негизинде жаралат. Көркөм чыгарманын автору окурмандын көңүлүн мурда баяндалган фактыга буруп, кайрадан ал жөнүндө жаңы маалымат берет. Аны эффективдүү түшүнүү үчүн автордук текстти кайра-кайра окуу керек.

Ретроспекция – автор тарабынан максаттуу белгиленген багытты ишке ашыруучу тексттин көркөм категориясы.

Проспекция – мазмундук-фактылык информацияны берген, аны кайрадан түзүү, пландаштыруу жөндөмүнө ээ болгон кептик элемент. Ал – окурманга (угуучуга) кептин предметин талкуулоо процессинде алдын ала кандай маалымат болору жөнүндө кабар берүүчү конструктивдүү ыкма [6, 213-б.].

Окумуштуу И.Р. Гальперин **проспекция категориясын** “тексттик корпуска бурулуш жасаган категория” деп белгилеген. Ал проспекцияны эки түргө: **объективдик-автордук** жана **субъективдик-автордук** деп бөлгөн.

Объективдик-автордук проспекциянын жаралышында төмөнкү сөз тизмектери колдонулат: *алдын ала айтабыз..., төмөн жакта кандай болот..., болжолдуу талкуу жаратуучу көйгөйлөр ..., артынан калбоо тартиби менен карайбыз ...* ж.б.

Субъективдик-окурмандык проспекция – окуянын жана эпизоддун жүрүшү жөнүндө так жол көрсөтүүчү категория. Анын негизги орду автордук тексттин баш сөзүндө, прологунда, эпиграфта болот. Алардан өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар аннотацияны алып, негизги текстте козголгон көйгөйлөрдү, теориялык, методологиялык ж.б. максаттагы билдирүүлөрдү ачып берет.

Төмөндө, мисалга кайрылабыз. ... *Иңкамал - апай окутуп жаткан география сабагы, суук класс, эшикте бороон-чапкын. Саман жагылган класс чеке жылытпайт. Иңкамал - апай Цейлон аралы жөнүндө, анда жашаган түрлүү жаныбарлар жана өсүмдүктөрү тууралуу узун сабак, кызыктуу ангеме айтып, түшүндүрүп жатты* [1, 169-б.]. *Эгер Таластын жери да Иңкамал-апай айтып жаткан Цейлон менен Индиядай өмүр бою кышы жок болсо, анда балдар минтип үшүбөс эле* [1, 170-б.].

Көркөм текстте композициялык чегинүүдөн **объективдик-автордук ретроспекция жаралды. Султанмурат башка жылуу мезгилди элестетти.**

Өткөн окуя анын жеке жашоосунда башка түстө, башка ракурста, бир нече саат эле мурун эмес, бүт жашоосунда болгондой абалда калды.

Султанмурат ушундай кыялга чөмүлүп отурган кезде, класска Тыналиев башкарма кирди [1, 191-б.].

Анын көңүлү суз, кабагы салыңкы, аңгемеси кыска. Эртеңки келе турган жазгы кош айдоонун камылгасы, унаа, соко, анын жабдыгы, күздүктөн айдалбай калган айдоо менен толуктоо, алыскы Аксайга баруу жөнүндө болду.

«Аскерден кийип келген боз шинели үстүнөн түшпөгөн, көк тумагы башында, асма сумкасы капталында, өзү жаш болсо да, караганы катаал, «кабагына кар жааган», арыктап калган башкарма» учурдун талабына ылайык маселелерди сүйлөдү. 14-15 жаштагы балдардан «Ак-Сай десантын» түздү. Ошентип, Аксайга жөнөтүштү. Борошолуу, жаан-чачындуу табигаттын ар кандай татаал кырсыгына карабастан, балдар бүт күч-аракеттерин жумшашты. Балдардын жумшунун үзүрү көрүнүп калган учурда, белгисиз каракчылар кошко келген, чегилген аттарды уурдап, алардын артынан сая түшкөн Султанмураттын Чабдарына ок жаңыртышты [1, 193-б.].

Алдын ала айтканыбызда, ...эми тиштери жалтыраган соколор чегилген аттарын минген балдар айылга салтанат менен кайтпайт. Анткени уурулар кош айдоочу аттарды уурдап кетишти, өздөрү орду түбү менен жоголушту.

Проспекция кубулушу окурманды алдыда башкы каарман Султанмураттын тагдырынын трагедиялуу мүнөзгө ээ болушуна даярдайт. Автордук баяндоодо Султанмурат үчүн окуядагы ар бир майда көрүнүш да өзгөчө орунда болгонун көрсөтүлөт.

Субъективдик-окурмандык проспекция жана субъективдик-окурмандык ретроспекция имплицитивдүү берилет. Көркөм тексттин айрым актуалдашкан бөлүмдөрүнүн жардамы менен окурман мындан аркы окуя жөнүндө түшүнүк алат.

Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы текстте *качандыр бир кезде, эч качан, бир убакта* деген сыяктуу тактооч сөздөр аркылуу репрезентацияланат.

Кандай гана кырсык тооруп адам баласынын жашоосуна каршы туруулар бут тозсо да, *бир убакта* жашоо улана берет. Артында калган, тукум улаган

уулдарың, ак пейилден акылын кошкон алтын апаларың, алардын жолун жолдоп, өзүн сыпаа кармап, жеңишке өзүнүн салабаты, тунук сезими, терең мүнөзү менен салымын кошкон Мырзагүлгө окшогон кыздарың, улуулардын ар бир изин кайталап басып, «колун чөнтөгүнөн чыгарбаган, томпойгон» бактылуу балалыктын жүзү көрүнүп турган Ажымуратың, Тыналиев башкарма, Манастын чоролору – Анатай, Эркинбек, Эргештериң дегеле эле улутундун очогун улаган урпактарың бар.

Көркөм текстте мазмундук-фактылык информациянын негизинде субъективдик-окурмандык ретроспекция мурда болуп өткөн фактыларды эскертип, кайрадан оптимисттик нукта жаңы маалымат берди.

Ретроспекция алды жакта берилген мазмундук-фактылык информация жөнүндө окурмандын түшүнүүсүн уюштурган, тилдик айтылыштын бир түрү болгон тексттин грамматикалык категориясы катары каралат, ал автордун, же окурмандын текстке кайра кайрылуусунан, алды жактан берилген информациядагы жаңы түшүнүккө бөгөт коюудан, баяндоонун убактылуу планын кайра түзүүдөн пайда болду.

Ретроспекция жана проспекция категориялары көркөм текстте автордун берейин деген негизги идеясын чыгарманын композициялык түзүлүшү жана аны жеке-окурмандын кабыл алуусу менен тыгыз байланышта чечмелеп берет.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. Эрте жаздагы турналар [Текст] / Ч.Т. Айтматов. 3-том. - Бишкек, 2009. - 479 б.
2. Бийгелдиева Н.А. Байланыштуу кепти окутуунун методикалык окуу куралы. - Бишкек, 2014. - 163 б.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. - М.: Высшая школа, 1981. - 139 с.
4. Копытянская Н.Ф. Виды и функции ретроспекции в романе XX века. - Минск. 1996. - 444 с.
5. Тураева З.А. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (На материале английского языка). - М.: Высшая школа, 1979. - 221 с.
6. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери [Текст] / С.Ж. Мусаев. - Бишкек, 1993.
7. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник. Под редакцией Т.А. Ладыженской и А.К. Михальской. - М.: Наука. 1998. - 312 с.
8. Брусенская Л.А., Гаврилова Г.Ф., Малычева Н.В. Ретроспекция. // Учебный словарь лингвистических терминов. Ростов на Дону: Феникс, 2005. - 256 с.